

BATI KAYNAKLI HARİTALARDAKİ İSTANBUL

AYŞE YETİŞKİN KUBILAY*

Kültürel geçmişimizle, yaşadığımız kentin gelişimi ve değişimi ile ilgili olarak bizlere görsel bilgiler sunan malzemeler arasında yer alan haritalar sanatsal niteliklerinin yanında belgesel bir değer de taşırlar.

Haritalar, aynı zamanda çizildikleri ve yayınlandıkları yüzyılın coğrafi değerlerini ve estetik beğenilerini, bağlı buldukları ekolün özelliklerini, haritacıların ve coğrafyacıların -yaşadıkları dönemin olanakları dâhilindeki- gözlem ve değerlendirme gücünü de yansıtır.

Ayrıca haritalar; sahip olduğumuz şeyin (ülke, kent, arsa) doğasını ve sınırlarını anlatır, dünyayı anlaşılabilir bir yapı hâline sokarak tarihin yapısını da oluşturur. Ayrıca bizim durduğumuz yerden göremediğimiz bir dünyayı anlatır, geçmiş ve geleceği bugüne getirir.¹ İstanbul kentinin geçmişinin izlerini haritalar üzerinde sürmek istersek, XV. yüzyılın ilk çeyreğine kadar inmemiz gerekecektir. Çünkü bilinen en eski İstanbul haritası Cristoforo Buondelmonti'nin (ö. 1431) 1420 yılına tarihlenen perspektif çizimli mekânsal planıdır.²

“Harita” olarak adlandırılan çizimler arasında özellikle erken tarihli örneklerde tam anlamıyla harita olmayan tasarımlar da vardır. Perspektif plan, yüzeysel perspektif, plan ya da Batı literatüründe “bird’s eye view” olarak adlandırılan kuşbakışı harita-panoramalar yayınlandıkları yüzyılın olanakları dâhilinde

değerlendirilmesi gereken örnekler olup genellikle harita kategorisinde ele alınırlar.³

Hümanist dünya görüşüne sahip bir din adamı ve gezgin olan Floransalı Buondelmonti 1412 yılında görevli olarak gittiği Rodos Adası'nda kaldığı sekiz yıl boyunca Ege adalarını ve Yunanistan kıyılarını gezer. Konstantinopolis'e ise en az iki kere geldiği bilinmektedir. Notlarını ve çizimlerini dönemin kardinali Giardino Orsini'ye ithaf ettiği *Liber Insularum Archipelagi* (Ege Adaları Kitabı) adını taşıyan yazma atlasla toplar. Orijinali günümüze ulaşmayan kitabın farklı kopyaları Avrupa'daki bazı kütüphanelerde bulunmaktadır.⁴

Bir perspektif plan şeklindeki haritanın, bizzat Buondelmonti tarafından yerinde gözlem yapılarak çizilmiş olduğu bilinmektedir. İstanbul'un ilk haritasının gözleme dayanması ve ilk elden verilen bilgiler dâhilinde olması önemli ve vurgulanması gereken bir noktadır. Çünkü İstanbul'u harita diliyle anlatan pek çok plan ve kuşbakışı görünümün, kenti hiç ziyaret etmemiş kişilerce çizildiği bilinmektedir.

Bizans dönemi İstanbul'unu yani Konstantinopolis'i genel hatlarıyla yansıtan bu harita sonraki yüzyıllarda farklı versiyonlarıyla farklı tekniklerde basılacaktır. Bunlardan en tanınmış Ragusalı rahip Anselmo Banduri'nin 1711 yılında yayınladığı kitabında⁵ yer alanıdır (Resim 1).

* Sanat Tarihçisi. Görseller ve alt yazılar yazar tarafından hazırlanmıştır.

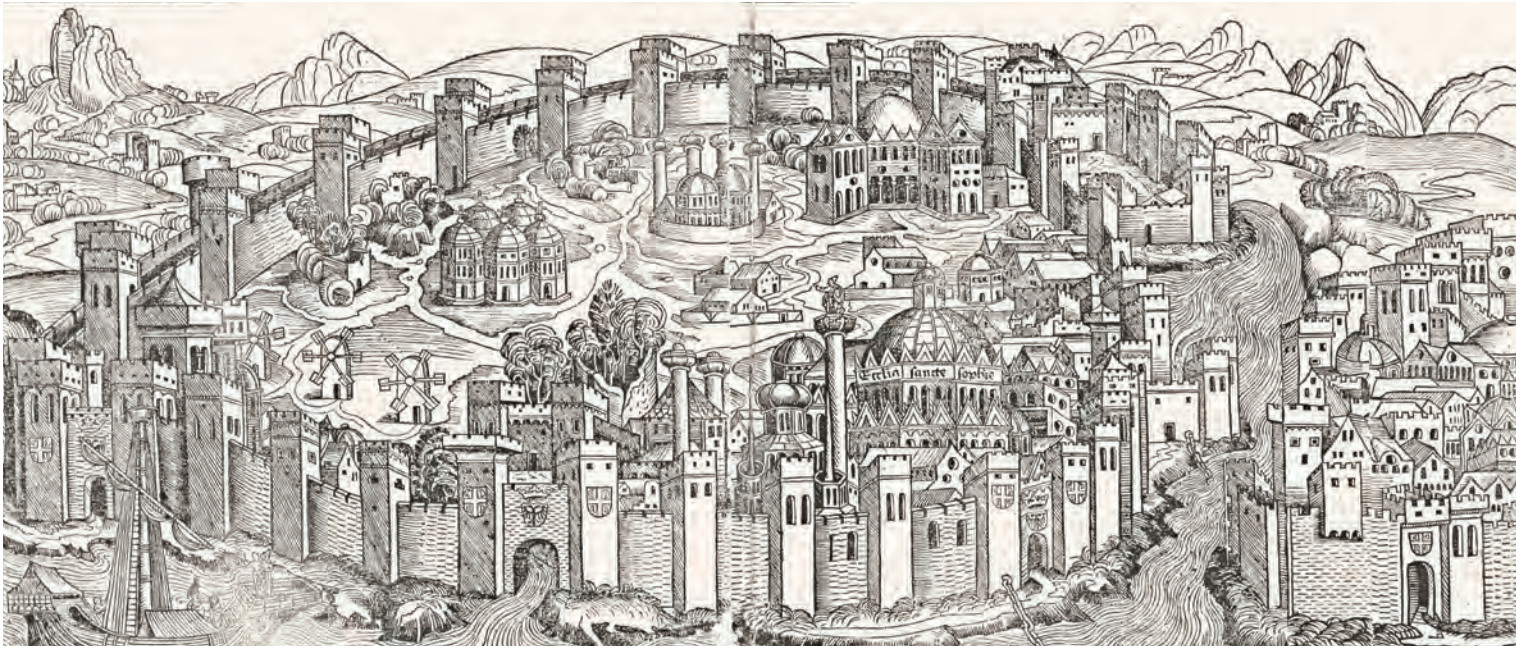
¹ Doğan Kuban, “Osmanlı İstanbul Haritasını Neden Yapmadı?”, *Cumhuriyet Bilim ve Teknik Dergisi*, 2010, sy. 2.

² Bk. Kemal Beydilli, “XV. Yüzyıl Bir İtalyan Hümanistinin Gözüyle İstanbul ve Ege Adaları: Cristoforo Buondelmonti, *Liber Insularum Archipelagi* [Kitâb-ı Cezâ'ir-i Bahr-ı Sefîd]. Univesitäts- und Landesbibliothek Düsseldorf Ms. G 13. Faksimile. Yayınlayanlar Irmgard Siebert, Max Plassmann, Wiesbaden 2005”, *Erken Kasık Dönemden XVIII. Yüzyıl Sonuna Kadar Osmanlılar ve Avrupa: Seyahat-Karşılaşma ve Etkileşim*, ed. Seyfi Kenan, İstanbul 2010, s. 64-90.

³ Ayşe Yetişkin Kubilay, “Haritalardaki İstanbul ya da İstanbul Haritaları”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2010, Kültür Başkenti özel sayısı, s. 317-332.

⁴ Bizans dönemi İstanbul'unu gösteren bu planın en tanınmış orijinaleri Paris'te Bibliotheque National'de ve Londra'da British Museum Kütüphanesi'nde olup birbirinden farklı otuz kadar kopyası olduğu bilinmektedir. Ayrıca kopyalar toplanarak ilk olarak 1824 yılında Leipzig'de G.R. Ludovicus de Sinner tarafından, ikinci baskısı ise 1897 yılında Paris'te Hellenist Emile Legrand tarafından basılmıştır, bkz. Stefanos Yerasimos, *Les Voyageurs dans L'Empire Ottoman (XIV-XVI siècles)*, Ankara 1991, s. 104.

⁵ Anselmo Banduri, *Imperium Orientale sive Antiquitates Constantinopolitane*, Paris 1711.

2- Hartman Schedel, İstanbul'un basılı ilk haritası, 1493, tahtabaskı

1- C. Buondelmonti, bilinen en eski İstanbul haritası, çizim 1420, basım tarihi A. Banduri 1711

Etrafı surlarla çevrili olan kent, üçgen formunda betimlenmiştir. Bundan sonraki haritalarda da belirgin olarak karşımıza çıkacağı üzere; surlar içinde kalan asıl kent (Konstantinopolis), Pera-Galata ve Üsküdar olarak üç bölümde ele alınmış, asıl önem, suriçine ve Pera'ya verilmiştir. "Scutari" yani Üsküdar sadece iki yapıyla temsil edilirken, Galata surları dışında görülen iki adet

sütunun Dolmabahçe-Beşiktaş tarafına işaret ettiği tahmin edilmektedir. Yapıtında, "çok talihsiz bir kent" sözleriyle tanımladığı Bizans başkentinin

Surlarını, limanlarını, Hipodrom'u, belli başlı sütunlarını, saraylarını, kiliselerini, sarnıçlarını kısaca anlatır... Ayasofya'dan ise sadece kendisinin ayakta kaldığını, kiliseye ait diğer yapıların yıkılmış olduğunu belirtir. Sarnıçların bir kısmının kuruyup kullanılamaz hâle geldiğini yazar. Konstantinopolis'in olduğundan küçük bir nüfusa sahip olduğunu gözlemler...⁶

Etrafı surlarla çevrili kentin, limanların ve anıtsal yapıların yer aldığı alanlar dışında kalan bölümlerinde, yerleşimin ve yapılaşmanın az ve seyrek olduğu görülür. Zaten XV. yüzyılda kenti ziyaret etmiş diğer gezginlerin gözlemlerinde de buna işaret edilir ve "surlar tarafında bütünlüğü sağlanan dağınık köylere dönüşmüş bir kent", "... uçsuz bucaksız ama tenha bir yer... sahil semtlerinden ne kadar hayat fişkıryorsa diğer semtler de o kadar ölgün" olarak tanımlanır.⁷

Tüm bu anlatılanlar 1204-1261 yılları arasındaki Latin istilasından sonraki döneme aittir. Zenginliği ve ihtişamı öteden beri Batı'nın dikkatini çeken Konstantinopolis, tarihindeki en büyük yağmayı IV. Haçlı Seferi sırasında gerçekleşen bu istila sırasında görmüş, dinî yapılar da dâhil olmak üzere evler soyulup yağmalanmış, birçok değerli eser ve hazine kaçırılmış,

6 Nevra Necipoğlu, "Cristoforo Buondelmonti", *DBİst. A. II*, 333-334

7 1403 yılında kenti gören İspanyol elçisi Ruy Gonzales de Clavijo'nun gözlemleri. Jean Ebersolt, *Bizans İstanbulu ve Doğu Seyyahları*, çev. İ. Arda, İstanbul 1999, s. 41-44.

3- Hartman Schedel, Güngörmez Kilisesi'ne yıldırım düşmesi, 1493, tahtabaskı

kent yakılıp yıkılmış, bütün zenginliğini bir daha yerine gelmeyecek şekilde yitirmiştir. Nitekim Buondelmonti'nin planında Ayasofya ile yakınındaki Hipodrom'un ve imparatorluk sarayının bazı bölümlerinin yıkık olduğu görülebilir.

Kenti çevreleyen surların, Haliç ve Marmara yönüne bakan bölümlerinde bazı kapı ve liman adları yazar. Suriçini ikiye bölen dere, günümüzde artık izi bile kalmayan, Likos yani Bayrampaşa Deresi'dir ki genellikle haritalarda gösterilmiştir.

Plan izleyiciye; kentin genel düzeni, meydanları, belli başlı anıtları, yol sistemi, surları, limanları gibi konularda genel ve sınırlı da olsa bir bilgi vermektedir.

O dönemde bir Ceneviz yerleşimi olan Galata bölgesinin, surlar içinde kalabalık bir yerleşim olduğu görülmektedir. Konstantinopolis'in "karşı"sı Pera'dır. Pera'nın kelime anlamı "karşı taraf"tır, Antik Çağ'daki adı ise Sykae'dir. "Sykae", incir ağacı anlamındadır. Galata sırtları yani günümüzün Beyoğlu'su gelen Batılı gezginlerce de Pera bağları olarak adlandırılmıştır.

4- Sebastian Münster, kuşbakışı İstanbul, 1544, tahtabaskı

Buondelmonti'nin planı baskı değil de el çizimi olduğu için Alman yayıncı Hartman Schedel'in 1493 yılında tahtabaskı tekniğinde bastığı *Dünya Tarihi* içinde yer alan kuşbakışı görünüm aynı zamanda İstanbul'un gravür tekniğinde basılmış ilk haritasıdır (Resim 2).

Baskı tarihinin 1493 olmasına karşılık Bizans dönemi İstanbul'unun son dönemleri temsilî olarak resmedilmiştir. Dolayısıyla her iki inkunabel harita Latin işgali sonrası ile fethin hemen öncesindeki zaman dilimine rastlayan görüntüyü sembolik olarak vermektedir.

Kenti çevreleyen surların bazı burçlarında yer alan çift başlı kartal armaları görünümün gerçekçi yönüne işaret eder. Ayrıca Bizans dönemi İstanbul'unu yansıttığı görüşünün de dayanağıdır. Söz konusu armaların

5- A. di Vavassore, kuşbakışı İstanbul, 1520

ayrıntılardır. Buondelmonti haritasında da görüldüğü gibi, Haliç'in ayırdığı karşı yakadaki Galata'nın kalabalık olmasına karşılık asıl kent tenhadır.

Toplama bilgilerle çizilmiş bir örnek olmasına karşılık, aynı dönemlerde kenti ziyarete gelen gezginlerin anlatımlarıyla örtüşen işaretler vardır.

Aynı atlarda İstanbul ile ilgili birkaç görünüm daha vardır. Bunlardan biri; Sultanahmet'te baruthane olarak kullanılmış Güngörmez Kilisesi'nin infilak etmesine neden olan yıldırım düşmesini konu almaktadır. Bu aynı zamanda İstanbul haritaları içinde "temalı haritalar" diye adlandırılabilir olan bir alt sınıflamanın erken tarihli bir örneğini de oluşturur (Resim 3).

XVI. Yüzyıl İstanbul Haritaları

XVI. yüzyıldan itibaren çizilen haritalarda betimlenen artık Osmanlı-Türk dönemi İstanbul'udur. Bizans dönemi İstanbul'una ait görünümelerde, ilk dikkati çeken kenti çevreleyen surlar iken fetih sonrası haritalarında daha çok Türk dönemi yapıları öne çıkmaya başlar.

XVI. yüzyılım üç önemli haritacısından biri olarak kabul edilen, yaşadığı çağın ve sonrasının en fazla etki bırakan coğrafyacılarından biri olan Sebastian Münster'in (d. 1489-ö. 1552) 1544 yılında Basel'de yayınlanan *Cosmographia*⁹ adlı atlasında yer alan İstanbul haritası tasarımıyla dikkati çeker (Resim 4).

Aslında, Giovanni Andrea di Vavassore'ye (ykl. d. 1510-ö. 1572) atfedilen 1520 tarihli İstanbul haritası, bu tasarımın çıkış noktası olarak kabul edilir (Resim 5).

bazılarının, 1870'li yıllarda sergilenmek üzere Arkeoloji Müzesi'ne taşınana kadar, surlar üzerinde görüldüğü tanıklarca anlatılır. Fetihden çok sonraki tarihlerde yapıldıkları hâlde başta Boundelmonti "haritası" olmak üzere sair benzeri haritalarda Bizans dönemi alamet ve işaretlerinin özellikle muhafaza edilmekte olması, şehrin Hristiyan kimliğinin unutturulmaması gibi bir hedefe hizmet etmekteydi.⁸

Suriçinde önemli dinî yapılar sembolik olarak resmedilmiştir. Ayasofya ile hemen önündeki meydana yer aldığı bilinen ve kente gelen gezginlerce de anlatılan, Bizans İmparatoru Iustinianos'un heykelinin bulunduğu anıt-sütun, günümüzün Samatya bölgesine yakın yerde değirmenler ilk bakışta dikkati çeken gerçeğe yakın

⁸ Beydilli, "XV. Yüzyıl Bir İtalyan Hümanistin'in Gözüyle İstanbul", s. 73.

⁹ *Cosmographia*, haritacılık tarihinin en önemli atlaslarından biridir ve o kadar ilgi çeker ki Almanca olarak yayımlandığı 1544 yılından son yayımlandığı 1628 yılına kadar, arada genişletilmiş baskıları da olmak üzere, yaklaşık olarak kırk altı baskı yapar, altı dile çevrilir.

6- G. Braun & F. Hogenberg, kuşbakışı İstanbul, 1572, bakırbaskı

Buna göre kent, Üsküdar kıyılarından görüldüğü şekliyle resmedilmiş, kuzey yönü yukarıya değil doğuya gelecek şekilde yönlendirilmiştir.

Bir şablon niteliğindeki bu harita tasarımı; aslında ne tam bir harita, ne tam bir plan ne de tam bir manzaradır. Genel olarak tüm bu tanımları kapsayan kuşbakışı harita/panorama olarak adlandırılmaktadır. Ön planda tam ortada ise at üstünde giden padişah figürü ve etrafında ellerinde ok ve yay tutan peyk ve solaklar yer alır. Üsküdar kıyılarından bakılarak resmedilen kuşbakışı panorama şeklindeki haritaların en karakteristik ve en ihtişamlı olanı ise Alman yayıncı ve editör George Braun (d. 1541-ö. 1622) ile hakkâk Franz Hogenberg (d. 1535-ö. 1590) ikilisinin geliştirdiği *Byzantium Constantinopolis* başlıklı haritadır (Resim 6).

Bu harita, 1572-1618 yılları arasında Köln'de bakırbaskı tekniğinde basılmış *Civitates Orbis Terrarum* adlı devasa albümde yer almıştır. Yayınlandığı dönemde bilinen dünyanın 500'den fazla kentinin plan ve görüntülerini içeren, farklı tasarımla hazırlanmış,

altı ciltlik bir tür "kentler atlası"dır ve bu anlamda alanında bir ilktir.

At üzerindeki padişah figürü ile altta madalyonlar içinde o döneme kadar tahta geçmiş padişah portreleri yer almaktadır. Bu portrelerin kaynağının Vatikan'daki asılları olduğu konusunda görüşler vardır.¹⁰ Ayrıca, Wolfgang Müller-Wiener, Vavassore'nin haritasının, 1479'da İstanbul'a gelerek II. Mehmed'in yağlı boya portresini yapan ünlü İtalyan ressamı Gentile Bellini'nin bir çizimine dayanabileceğini ileri sürmüştür. Sağda ve solda madalyonlar içinde yer alan sultan portreleri aynı zamanda haritanın hangi tarihli baskısı olduğuna işaret eder. 1572 baskısında; Osman Bey'den başlayarak Sultan II. Selim'e kadar 11 sultan portresine yer verilirken, 1576 baskısında bunlara Sultan III. Murad eklenir.

Asıl resmedilen suriçi İstanbul'udur ve Galata/ Pera bölgesi ile birlikte anıtlarıyla yol sistemiyle ayrıntılı

¹⁰ F. Muhtar Katircioğlu, *Yeryüzü Suretleri*, İstanbul 2000, s. 86.

olarak işlenmişken, Üsküdar ve Kadıköy çevresinin, sadece o yerleri işaret etmek için yapılmış yükseltilele tanımlandığı görülür. Haritanın başlığına karşılık betimlenen artık Osmanlı dönemi İstanbul'udur, Konstantiniyye'dir ve fetihten sonraki İstanbul'un bilinen en eski haritalarından biridir.

Fetihden sonra Sultan II. Mehmed, imar çalışmalarına önem vermiş, devlet yönetiminde olan paşaların ve ileri gelenlerin kentte yeni yapılar yaptırılmalarını emretmiştir. Türk vakıf sisteminin şenlendirme politikasınca başlanan bu imar faaliyeti, aynı zamanda yeni semtlerin/ mahallelerin oluşmasını da hızlandırmıştır. 1463-1470 yılları arasında inşa edilen Fatih Külliyesi ise "Türk dönemi kentinin ilk anıtsal ifadesidir. ... döneminde, [tasarımıyla] dünya tarihinde eşî olmayan bir girişimdir."¹¹

Haritada evler ve yollar dışında diğer yapılar; Sarayburnu'ndaki etrafı surlarla çevrilmiş Yeni Saray, camiye çevrilerek minare eklenmiş olan Ayasofya, Hipodrom (Atmeydanı) ve çevresi, solda yukarıda kıyı boyunca Kadirga Limanı ve Yedikule, ortada Beyazıt Meydanı'ndaki geniş bir bahçe içinde Eski Saray ve hemen yukarısında anıtsal Fatih Külliyesi'dir. Galata bölgesinin dışında kadirgaların durduğu yer Tersane ve gerisinde Okmeydanı sırtlarıdır. Haritadan ana yollar ve bağlantıları ayrıntılı olarak izlenebilmektedir. Söz konusu bu harita tasarımıyla Osmanlı'nın imparatorluk dönemine uygun düşen bir ihtişamdadır. Bu şema XVI. yüzyıl boyunca kullanılmış, değişen sadece haritacıların adları ile boyutları olmuştur (Resim 7, 8).

XVII. Yüzyıl İstanbul Haritaları

XVII. yüzyıla gelindiğinde harita tasarımlarında değişiklikler yavaş yavaş kendini göstermeye başlar; yerleşim yerlerine ve çevrelerine işaret eden ayrıntılar devreye girer.

1680 tarihli Guillaume Joseph Grelot'un (d. 1630-ö. 1705) İstanbul haritası kuşbakışı harita panorama geleneğini sürdürerek daha da ileriye taşıyan bir örnektir. *La Ville et le Port de Constantinople* haritası (Resim 9) yukarıda bahsedilen Vavassore tasarımı İstanbul haritasının genel yaklaşım özelliklerini taşımakla beraber çiziminin yorumuyla daha farklı bir görünüme dönüşür ve XVII. yüzyılda yayınlanmış en önemli İstanbul görünümlerinden biri olur. Yayınlandıkları yüzyıllarda diğer haritacıları da etkileyen tasarımlar farklı boyut ve şekillerde tekrar tekrar kullanılması karakteristik bir

¹¹ Doğan Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi. Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul*, İstanbul 1996, s. 202.

7- Porcacchi, *Isolaria* kitabından İstanbul, 1572, bakırbaskı

8- G. Rosaccio, *Isolaria* kitabından İstanbul, 1598, bakırbaskı

9- J. Grelot'un İstanbul panoraması, bakırbaskı

özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim 1680 yılında yayınlanan Grelot'un İstanbul haritası da bu kategoriye giren örneklerdendir ve genel tasarım açısından birbirinin tekrarı olacaktır.

Grelot, çalışmalarıyla çağdaşlarından farklılık sergileyen bir gezgindir. Bir buçuk yılı İstanbul'da olmak üzere altı yılını Osmanlı coğrafyasında geçiren Grelot, gözlemlerini aktardığı seyahatnamesinin girişine "Bu kentte bulunan en önemli mekânlar üstüne yazar tarafından yerinde çizilen planlar ve resimlerle zenginleştirilmiş." diye not düşmüştür. Grelot'un ayrıca Ayasofya'nın ilk planlarını ve çizimlerini yapan kişi olduğu da belirtilmelidir. Haritasından kentin artık kalabalıklaşmış, yapı sayısının fazlaşmış, camileri ve minareleriyle bir Türk Müslüman kenti çehresine bürünmüş olduğu görülür. Coğrafi konumlar ve arazi özellikleri daha nettir. Asya kıyılarında Üsküdar'dan Fener Bahçesi burnuna kadar olan kıyı şeridindeki yerleşimler, burundaki Sultan I. Süleyman tarafından yaptırılmış olan kasır, Kadıköy ve günümüzdeki Harem mevkiine rastlayan

Kavak Sarayı'nın yer aldığı arazi, yükselteleri ve vadileriyle topoğrafiye uygun olarak gösterilmiştir. Ancak Boğaz, bu tarz haritalarda henüz yoktur.

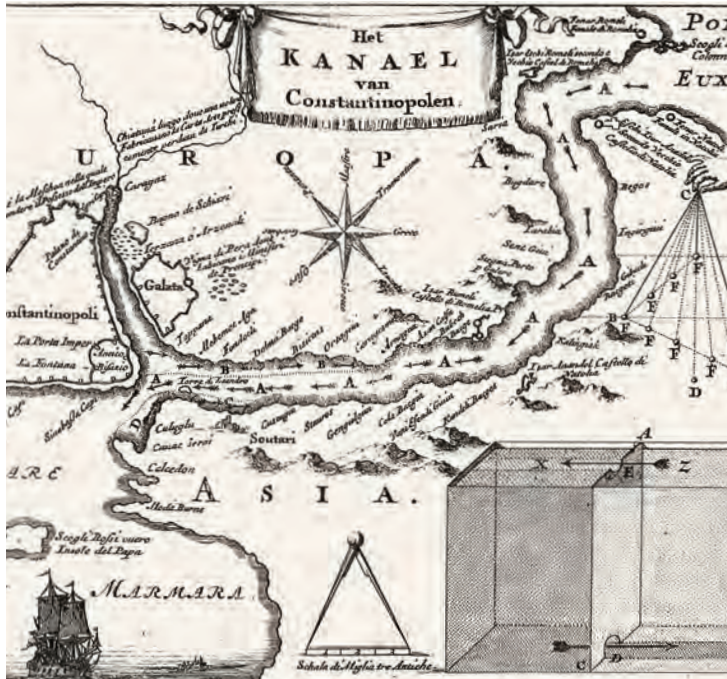
XVIII. Yüzyıl İstanbul Haritaları ve Dönüşüm

Buraya kadar verilen örneklerde de görüleceği üzere; İstanbul haritalarında resmedilen asıl konu suriçindeki asıl İstanbul olmuş, Galata-Pera bölgesi ayrı olarak küçük bir kent şeklinde işlenmiş, Asya kıyıları ise Üsküdar-Fener Bahçesi kıyıları ile temsil edilmiş, genel olarak Boğaz'a yer verilmemiştir. XV ve XVI. yüzyıl haritalarında "Şehirde ne var ne yoksa gösterelim" anlayışı yavaş yavaş bir kenara bırakılarak, betimlenen yerler arasına artık İstanbul Boğazı da girmeye başlar, hatta özellikle XVII. yüzyıl sonlarından itibaren ağırlıklı olarak konunun ana temasını oluşturur.

Buna karşılık suriçi haritalarında kent artık mümkün olduğunca sade çizilirken harita yüzeyinde dekoratif amaçla yerleştirilmiş birtakım öğeler kullanılmaya başlanır. Örneğin, Alain Mannon Mallet'in

10- A. M. Mallet, İstanbul planı ve Türk evi, 1683, bakırbaskı

11- O. Dapper, Boğaz haritası ve makyas aletleri, 1688, bakırbaskı

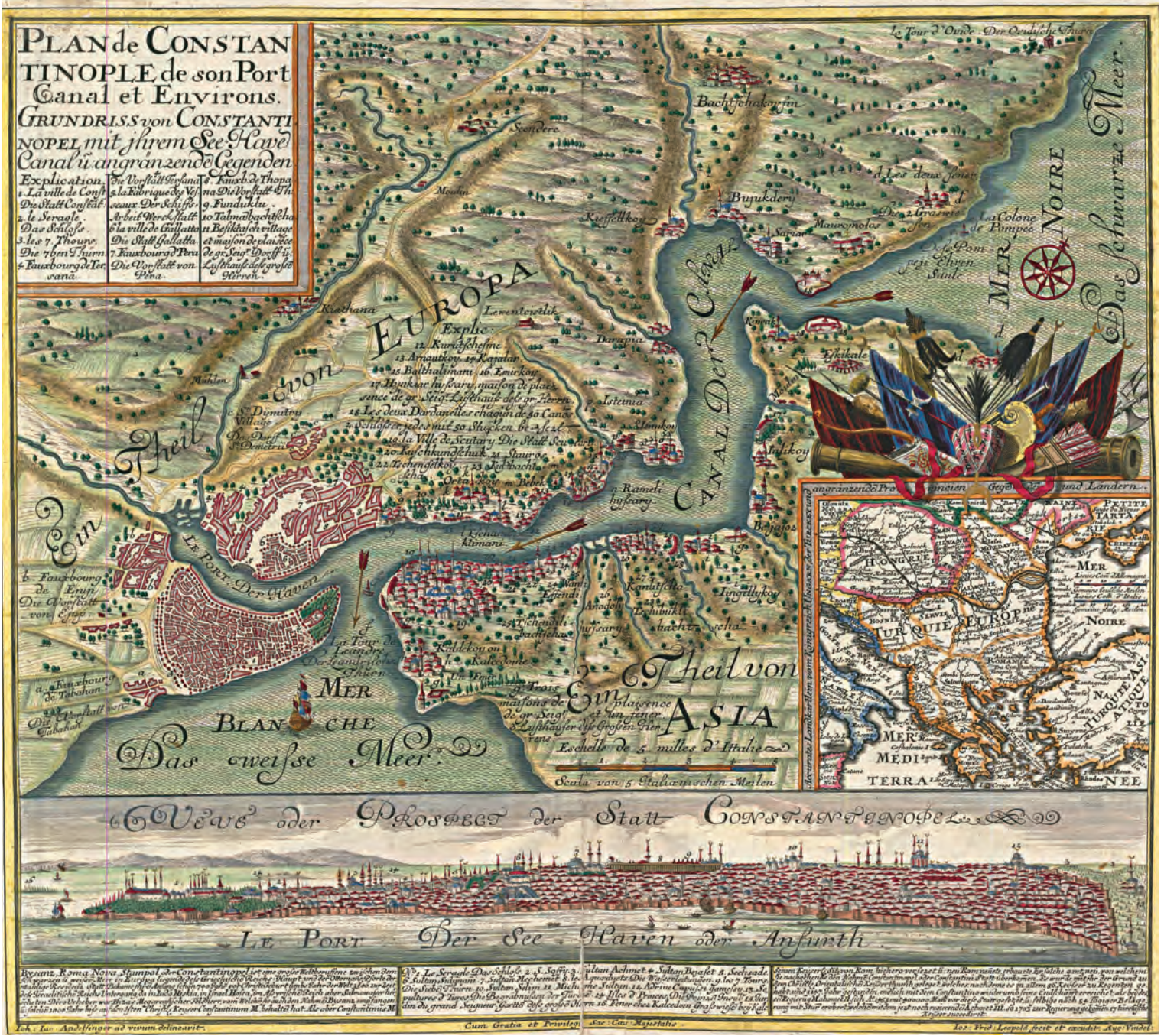
12- Coronelli, Boğaz haritası, 1688, bakırbaskı

(d. 1603-ö. 1706) 1683 tarihli küçük boyutlu İstanbul haritasında, üst bölüme, harita ile ilgili olmayan bir Türk evi (sokaktan ve bahçeden görünümü) çizilirken (Resim 10), Hollandalı Olfert Dapper'in (d. 1636-ö. 1689) 1688 tarihli Boğaz haritasında -ki Boğaz'daki akıntının yönünü gösteren bir haritadır- alt bölümde yine haritanın konusu ile ilgili olmayan makyas aletleri yer almıştır (Resim 11).

Boğaz'ı konu alan haritalarda İstanbul Boğazı'nın adlandırılması bildiğimiz ve kullandığımız şekildedir farklı olarak, "Bosforo Tracio", "Bosphore de Thrace", "Canale di Constantinopoli" şeklindedir. Kıyıdaki yerleşimlerin isimleri aynı düzenle yazılır, bu tip benzerlikler, haritacıların ve coğrafyacıların birbirlerinden beslendiklerinin bir ifadesidir.

Vincenzo Maria Coronelli'nin (d. 1650-ö. 1718) "Bosforo Tracio" adını taşıyan haritasını en dekoratif Boğaz haritası olarak nitelemek yanlış olmaz. 1688'de Venedik'te yayınlanan Akdeniz sahillerinin ve adalarının resmedildiği *Atlante Veneto* adlı atlasın içinde yer almıştır. Dört köşesinde, o dönemde bilinen dört kıtayı simgeleyen, yarı insan yarı hayalî alegorik figürler yerleştirmiş, kalan bölümler ise dönemin sanat üslubuna uygun olarak bitkisel barok süslemelerle doldurulmuştur. Yaşadığı çağın ve Avrupa haritacılığının en önemli kartograflarından olan Coronelli, aynı zamanda Venedik Cumhuriyeti'nin resmî haritacısı ve dünyanın ilk coğrafya derneği "Accademia Cosmografica degli Argonauti"nin de kurucusudur (Resim 12).

XVIII. yüzyılın ilk yarısında özellikle çağın önemli yayınevleri ve haritacıları tarafından basılmış bazı İstanbul haritaları, alt bölümlerindeki panoramalarıyla

13- Andelfinger&Seutter, Haliç panoramalı İstanbul haritası, Augsburg 1735, bakırbaskı

dikkati çeker. Pera sırtlarından eski yarımada'yı gören Haliç panoramalarının kullanıldığı bu haritalarda, suriçinin yanı sıra Boğaz ve çevresi de yer almıştır.

Tanımlama olarak harita mı, plan mı, panorama mı ya da manzara mı, diye tam bir terimsel nitelemesi yapılamayan diğer kuşbakışı İstanbul görünümlerine karşılık bu haritalarda en azından harita ile panorama karışıklığı birbirinden ayrılmıştır. Ancak bu kez oldukça süslü dekoratif öğeler devreye girer. Genel olarak estetik öğelerin öne çıkarıldığı görülür. O nedenle bu örnekler birer sanat eseri gözüyle bakılmasının yerinde olduğu tekrar edilmelidir (Resim 13, 13a).

Haritalara eşlik eden panoramalar yanında dikkati çeken bir diğer özellik süslü kartuşlardır. Dekoratif ve sanatsal yönü ağır basan bu tarz haritaların tasarımlarında kullanılan kartuşlar yani künye yerleri dönemin sanat akımı barok üsluba uygun düşecek tarzdadırlar. Hayali figürlerin bitkisel motiflerle bütünleştiği, zaman zaman da sembolik öğelerin kullanıldığı bu örnekler başlı başına birer sanat eseridirler.

Hakkâk Johann Jacob Andelfinger'in hazırlayıp Georg Matthäus Seutter'in yayınladığı İstanbul ve Boğaz haritası, sayılan tüm bu özellikleri temsil eden tipik ve

13a- Lotter, Haliç panoramalı İstanbul haritası, 1767, bakırbaskı

güzel bir örnektir (Resim 13). Suriçinin küçük, Boğaz'ın ise geniş çizildiği haritanın altında muhteşem bir Haliç ve İstanbul panoraması yer alırken kartuşunun dekoratif yönü dikkat çeker. Çizimdeki kartuş anlamlıdır ve Osmanlı ordusunun 1716 Petervaradin Savaşı'ndaki yenilgisine gönderme yapan sembolik öğelere yer verilmiştir. Harita üzerinde sağda, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki durumunu gösteren küçük bir Balkan Yarımadası haritası vardır. Üzerinde yer alan kartuşun ortasına yerleştirilen tuğlu padişah kavuğunun etrafı, mavi ve kırmızı renkli sancaklarla ve ok, balta, sadak, gürz, mızrak, top, tuğlu mızraklardan oluşan savaş

silahlarıyla çevrilmiştir. Dikkatli bir şekilde bakıldığında kavuk üzerinde "Temeşvar, Petervaradin, Belgrad" yazmaktadır ki bu, 1716 yılında Osmanlı-Avusturya arasında yapılmış Petervaradin Savaşı'na işaret eder. Yenilgiyle sonuçlanan bu meydan savaşı sonrasında Tımsıvar Kalesi ve Belgrad elden çıkmış, 1718 yılında da Pasarofça Anlaşması imzalanmış, Osmanlı İmparatorluğu, daha sonraları Lale Devri olarak adlandırılan bir barış dönemine girmiştir. Pasarofça Anlaşması ile ayrıca Osmanlı Devleti, Batı dünyasının üstünlüğünü kabul ederken, Batı dünyası da Osmanlıların artık yenilmez olmadığını daha iyi anlamıştır. Bu durum kartuşta

Näheren deren Thoren zu Constantinopel gegen den Meer

1. Baschi-Kapu
2. Bahick-Basaz
3. Suidan
4. Odun
5. Hüsmaz
6. Uen-Kapan
7. Dövizbali

Kapu

gegen das Meer

8. Aya
9. Seng
10. Petre
11. Fener
12. Palata
13. Anan-Pari
14. Ashor-Kapu
15. Feshladi
16. Kadir
17. Seng
18. Samsak
19. Samaka
20. Nir-Kapan
21. Zugemauertes Thor Porta aurea
22. Selti-Kuli-Kapu
23. Zugemauertes Thor
24. Schiria-Kapu
25. Seng-Kapu
26. Top-Kapan
27. Edrnez-Kapu

Kapu

gegen das Land

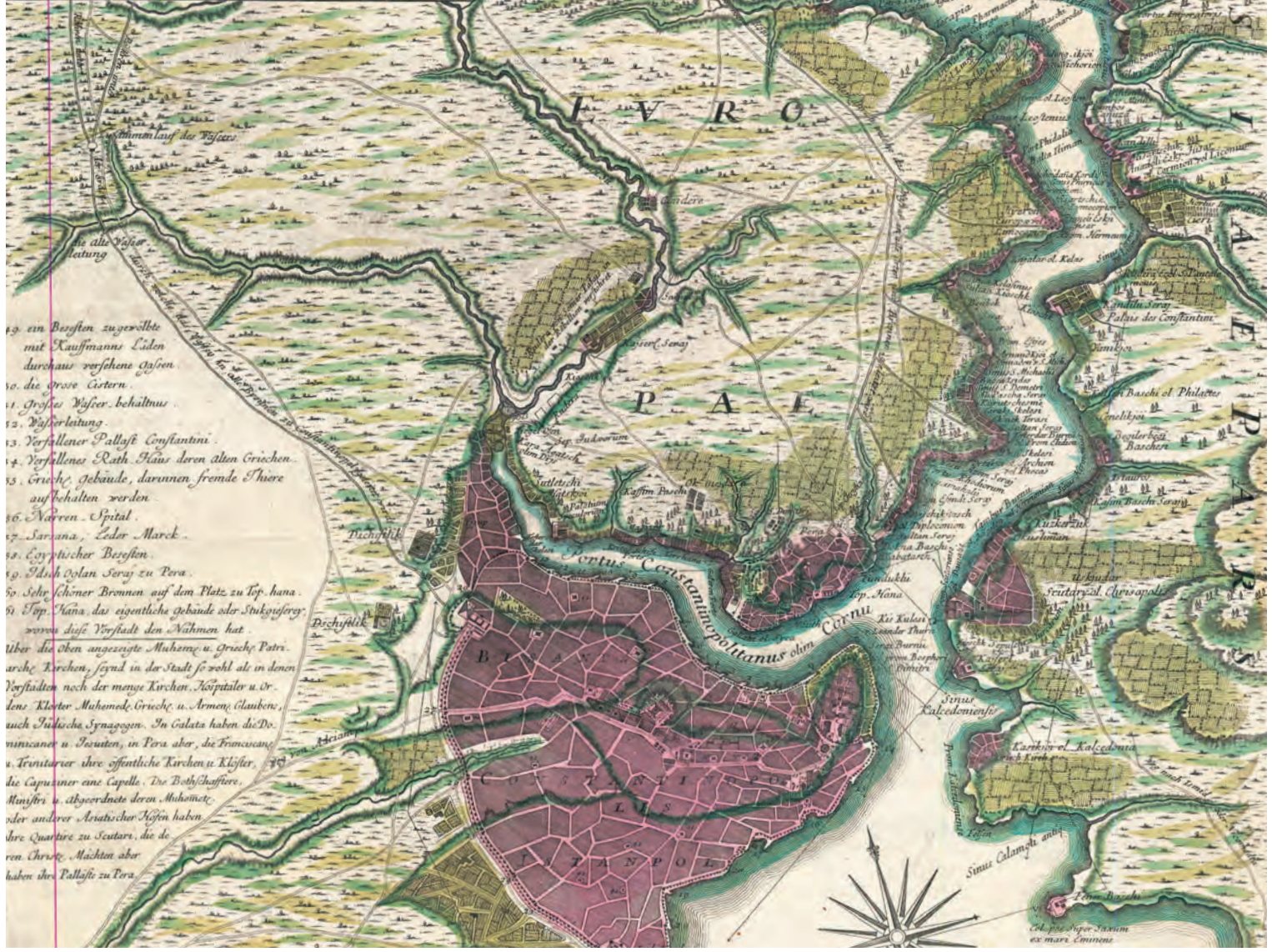
28. Zugemauertes Thor, aus dem Pallast Constantini
29. Epiri-Kapu

Die vornehmsten Kirchen

30. Aya-Sofia
31. Sultan-Ahmed
32. Sultan-Bajezid
33. Seng oder Valide
34. Sultan-Muhammed
35. Sultan-Suleman-Docham
36. Sultan-Selim
37. Schech-Schat
38. Kutuchuk-Aya-Sofia
39. Ali-Pascha
40. Edrnez-Kapu
41. Kleine Kirchen der Menge fast in allen Inseln der Stadt
42. Griechische Patriarchal Kirche
43. Einige andere merckwürdige Plätze und Gebäude
44. der große Obeliscus, nebst 2 ruinösen neben Säulen
45. Ruine der so genannten verbrannten Säule
46. Ed-Meidan, Fleischplatz
47. Pferd-March
48. Meer-Khann, worinnen verschiedene Wissenschaften gelehrt werden

Stellen, von welchen bey Aufnahme dieses Plans, die merckwürdigste Prospecte der gantzen Gegend, durch den Baren von Cudenus, nach der Natur gezeichnet worden seynd, dergestalten, daß diese sambt dem Plan, durch richtigkeit ihrer übereinstimmung die vollständigste abschuldung vor Augen legen, welche jemalen noch, von diesen Gegenden erschienen ist.

Mare Nigrum olim Pontus Euxinus Turci Kara Denjis das Schwarze Meer

14- Von Reben, Adım hesabıyla çizilmiş Boğaz haritası, 1764, bakırbaskı

15- F. Kauffer-J. B. Le Chevalier, İstanbul'un ilk bilimsel ölçekli haritası, çizim 1786, baskı yılı 1800

sembolik olarak işlenmiştir ve bu döneme kadar olan haritalarda, özellikle Osmanlı İmparatorluğu haritalarında yer alan kartuşlardaki “barbar Türk” imgesi yerini sancaklara, flamalara ve farklı düzenlemelere bırakmıştır.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısı İstanbul haritaları için artık dönüşüm zamanıdır. Bilimsel ölçekli haritanın çizilmesinin hemen öncesinde ölçeği yürüyüş saatine göre ayarlanarak adım hesabına göre çizilen 1764 tarihli Nüremberg baskısı Boğaz haritası, Macar mühendis von Reben tarafından çizilmiş, Alman haritacı Homann'ın atölyesinde basılmış, üzerinde işaretlenen önemli dinî ve sivil yapılarının listesi Alman asıllı Baron von Gudenus tarafından tespit edilmiştir. Bu haritada aynı zamanda, bir kentte yer alan tüm yapıların bir harita üzerinde fihrist anlayışına uygun bir şekilde listelenmesinin ve işaretlenmesinin mümkün olacağını gösteren bir örnektir. Yapı türlerine göre düzenlenmiş sınıflamada yer alan yapıların bazıları günümüze ulaşmadığı için aynı zamanda belgesel bir nitelik de taşımaktadır (Resim 14).

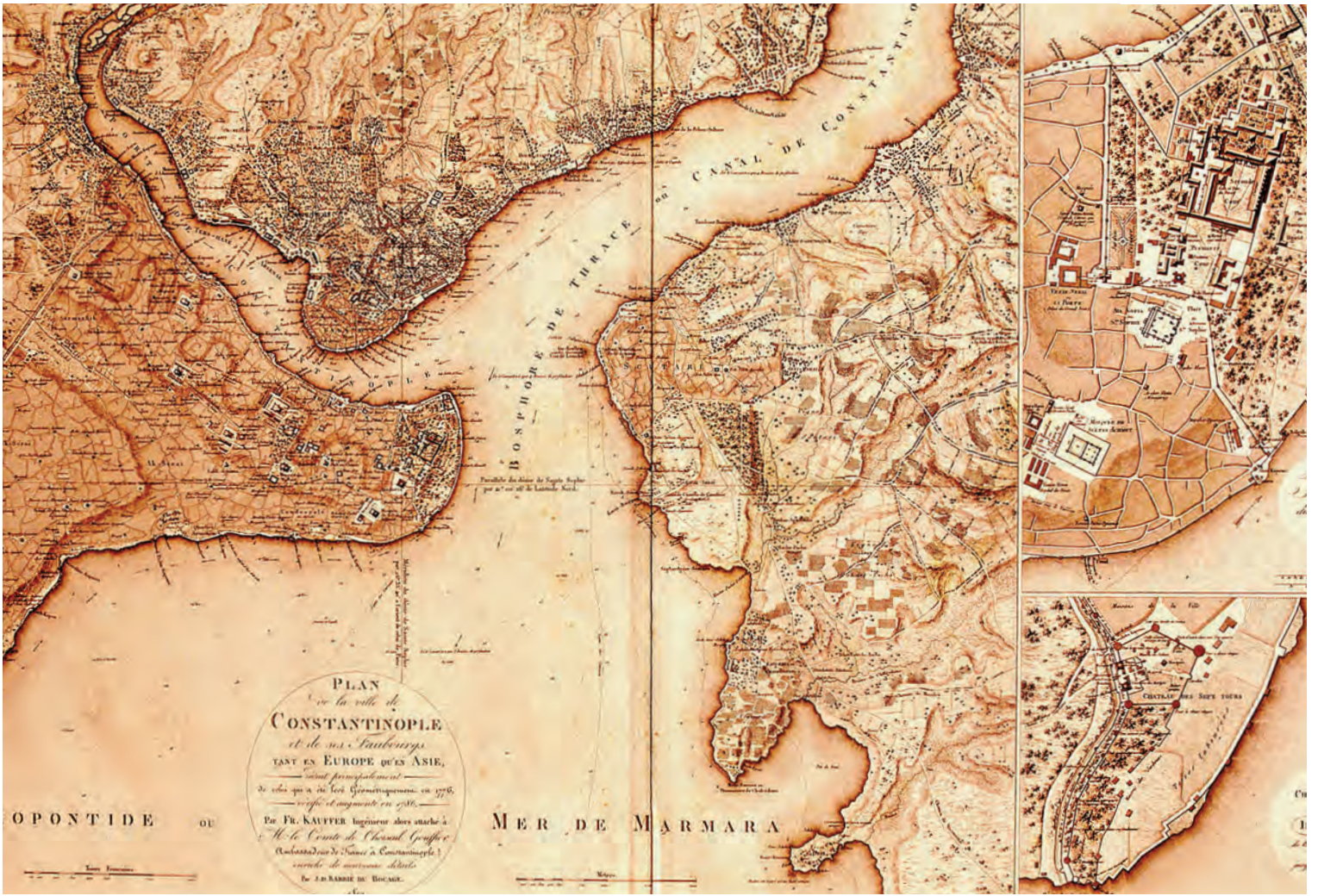
İlk Bilimsel Ölçekli İstanbul Haritası ve Sonrası

Buondelmonti'nin kenti görerek çizdiği ilk haritanın çizilmesinden 360 yıl sonra nihayet 1786 yılında, İstanbul ilk bilimsel ölçekli planına kavuşur (Resim 15). Askerî müstahkem yerler ve yollar mühendisi, topoğraf ve haritacı olan François Kauffer (ö. 1801) 1784 yılında İstanbul'a elçi olarak atanan kraliyetin son elçisi Kont Choiseul-Gouffier'in maiyetinde gelmiştir.¹² 1776 yılında yine Choiseul-Gouffier'in "... Yunanistan gezisine katılarak onun dolaştığı sitlerin planlarını çıkarmış olup bulunduğu üzere bunlar Choiseul-Gouffier'in seyahatnamesinde basılmıştır."¹³

Kont Choiseul-Gouffier ilginç bir kişiliktir, İstanbul'a aralarında sanatçı, haritacı, ressam, coğrafyacıların bulunduğu kalabalık bir heyetle gelir. 1791 yılına kadar kalacağı İstanbul'da, ülkesi Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu'nun arasında askerî alanda işbirliği yapılması için çaba sarf eder, Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya

¹² Doğan K. Wuban, "Kauffer, François", *DBİst.A*, IV, 492-495.

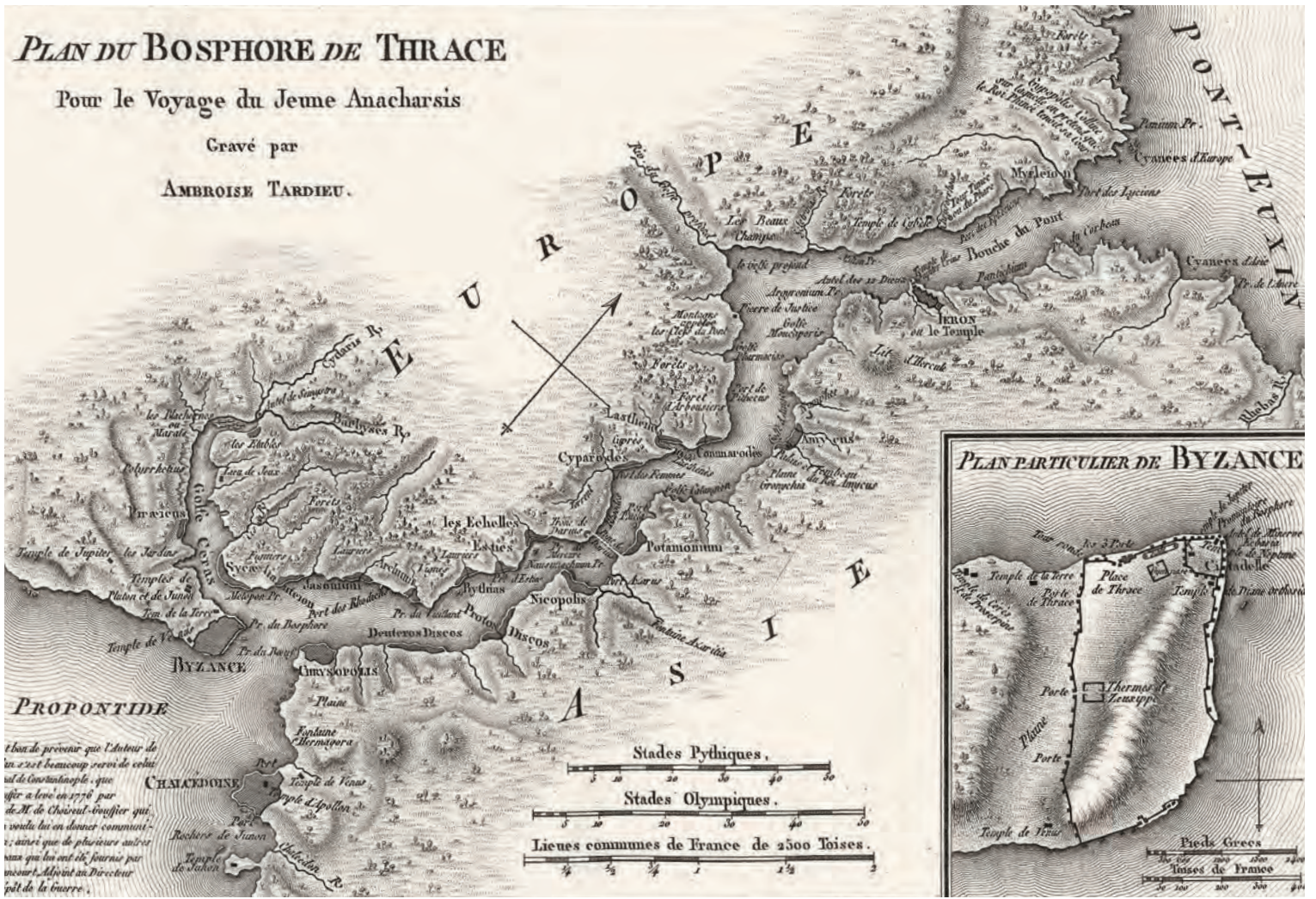
¹³ Choiseul-Gouffier, *Voyage Pittoresque de la Grèce*, Paris 1782, c. 1, s. 233-243.

16- Kauffer, İstanbul haritasının A.I. Melling albümündeki versiyonu, 1819, bakırbaskı

17- Kauffer, A.I. Melling albümündeki Boğaz haritası, 1819, bakırbaskı

18- Barbie de Bocage, Antik dönem isimleriyle Boğaz haritası, Paris, 1784, bakırbaskı

19- T. Mollo, Boğaz haritası, 1788, bakırbaskı

20- Guillaume Antoine Olivier'in *Atlas pour servir au Voyage dans l'Empire Othoman*, (Paris 1801) adlı eserinde Boğaz'ın arazi özelliklerini gösteren harita

karşı kıskırtır ve bunda da başarılı olur. Elçilik görevi yanında araştırmalarını da sürdürmeyi ihmal etmemiş, Pera'daki Fransız Sarayı'nda bir matbaa ile Tarabya'daki yazlık sarayda bir rasathane kurdu muştur.¹⁴ Her biri yetenekleri doğrultusunda hareket ederken Kauffer, İstanbul'un haritasını çizmekle görevlendirilir. Ancak Fransız Devrimi sonrasında elçi ile birlikte ülkesine geri çağırılır. Ülkesine dönmeyi reddeden Kauffer İstanbul'da kalır ve Osmanlı hizmetine girer. Kendisine maaş bağlanır (1792).

Osmanlı ordusunda mühendis olarak çalışmış, birçok projede görev almış, mühendis ve teknik ressam olarak uzun yıllar hizmet etmiş, Akkırman Kalesi'nin tahkimini üstlenmiş, Boğaz kalelerinin modernleştirilmelerine katkıda bulunmuştur.

Kauffer'in haritası ilk olarak birlikte çalıştıkları J. B. Le Chevalier'in 1800 yılında Paris'te basılan

¹⁴ Stefanos Yerasimos, "Choiseul-Gouffier, Comte de", *DBİst.A*, II, 427. Elçilik bünyesinde kurulan matbaa için bk. Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)*, İstanbul 1995, s. 125.

Voyage de la Propontide et du Pont-Euxin adlı kitabında yayınlanmıştır (resim 15). Fransız Devrimi nedeniyle baskısı geciken Choiseul-Gouffier'in kitabında ise ancak bu tarihten sonra yayınlanacaktır. Ardından III. Selim'in hizmetinde çalışan Antoine Ignace Melling'in *Voyage Pittoresque de Constantinople et du Rives du Bosphore* (Paris 1819) adlı anısal albümünde yer alır. Bu albümdeki Kauffer haritası, yine bir Fransız haritacı olan Barbié du Bocage'nin (d. 1760-ö. 1825) yaptığı eklerle daha ayrıntılı hâle gelmiştir.

Fransa Kralı XVI. Louis'in coğrafyacısı ve haritacısı unvanını taşıyan Bocage, XIX. yüzyıl Avrupası'nın en faal haritacılarından biridir. Haritacı, coğrafyacı ve yayıncı kimliğiyle meslek hayatına önemli çalışmaları sığdıran, yüzlerce harita ve kent planları çizen Bocage'nin, bütün bunları, bu kentlere gitmeden gerçekleştirdiği belirtilmelidir. Buna karşılık, planlarının ve haritalarının, genel çizgileriyle doğru olarak çizilmiş olması ilginçtir ve elindeki verileri, belgeleri çok iyi analiz ettiği anlaşılmaktadır.

Bocage, Kauffer'in haritalarını "... Sultanın [III. Selim] mimarı Melling'in, Yedikule Zindanları'nda hapis yatan (1799) Pouqueville'nin ve 1784-1794 arasında yeni

21- Jacques-Nicolas Bellin, İstanbul, 1764, bakırbaskı

savaş gemileri yapımında görev alan Fransız mühendis Le Roi'nin verdiği bilgilere dayanarak..." geliştirmiştir. Ayrıca bunu yaparken Mahmud Raif Efendi'nin 1798'de yayınlanan *Tableau des Nouveaux Réglements de l'Empire Ottoman* adlı kitabındaki yeni yapılara ilişkin bilgilerden, Tersane ve Boğaz tahkimatlarında çalışan Fransız mühendislerin gözlemlerinden, Kâtip Çelebi'nin *Cihannüma*'sının Fransızca tercümesinden, von Reben'in adım hesabıyla çizilmiş Boğaziçi haritasından ve de Selimiye Kışlası inşaatında çalışan oğlunun

verdiği bilgilerden yararlandığını da ayrıca not etmiştir¹⁵ (Resim 16).

Tarihî yarımada, Haliç, Pera/Galata ve Üsküdar'ı içine alan haritanın özgün ölçeği 1/17.280'dir ve coğrafik bilgiler de Osmanlı hizmetindeki Fransız mühendis Lafitte Clave tarafından toplanmıştır. Avrupa yakasında Yedikule'nin hemen dışından Beşiktaş'a, Asya yakasında ise Fener Bahçesi burnundan İstavroz'a (Beylerbeyi) kadar

¹⁵ Kuban, "Kauffer, François", IV, 332.

22- J. Andrews, İstanbul, 1711, bakırbaskı

uzanan bir alanı kapsar. Yerleşim yerleri dışında kara ve deniz yolları, iskele ve limanlar, surlar üzerindeki kapılar, türbeler ve her dine ait mezarlıklar, cami-mescit-kilise gibi dinî yapılar, çeşme-ayazma-okul-saray gibi sivil yapılar, bahçeler, elçilik sarayları ve her dine mensup halkın oturduğu mevkiler gibi sosyal ve mimari tespit açısından çok değerli bilgileri içerir.

Yine Kauffer tarafından çizilen, haritacı Barbie de Bocage tarafından yapılan eklerle yayınlanan Boğaz haritası; Riva-Kilyos arasındaki Karadeniz kıyısını, Alemdağ, Pendik'e kadar Anadolu yakasını, Adalar'ı, Avrupa yakasında da Bakırköy, Davutpaşa ve Cebeciköy'e kadar uzanan bir alanı kapsar. Bu ikinci harita, Melling'in kitabı için 1/100.000'e yakın bir ölçekte hazırlanmıştır¹⁶ (Resim 17).

1819 yılında yayımlanan bu planlar, İstanbul ve Boğaziçi yerleşmesinin XIX. yüzyılın başındaki niteliğini

öğrenmemizi sağlayan en önemli belgeler olması yanında XVIII. yüzyıl sonu-XIX. yüzyıl başındaki kent yerleşiminin niteliğini, kentin silüetini değiştiren anıtsal yapıların dağılımını, yeni mahalleleri, yerleşim yerlerini ve Tanzimat'ın ilanı ile başlayacak olan kentsel değişimin hemen öncesini de gösteren önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Kauffer planı daha çizildiği andan itibaren diğer haritacıları derinden etkilemiş, hatta XIX. yüzyılda yayınlanan haritaların çıkış noktası olmuş, değişik boyutlarda, ufak tefek farklılıklarla birçok yayında kullanılmıştır. Mil cinsinden verilen eski ölçekler yerini modern ölçeklere bırakır.

XVIII. yüzyılda basılan bir dizi İstanbul ve Boğaz haritası, yer adlarının Antik dönemdeki isimleriyle yazılmıştır. Pierre Gilles'in, 1547'de İstanbul'a gelip Antik dönem kaynaklarını tarayarak yapmış olduğu araştırmalar sonucu yazdığı 1561 tarihli *De Bosporo Thracio* ve 1562 tarihli *De Topographia Constantinopoleo*

16 Kub'an, "Kauffer, François", IV, 492-493.

23- Hacq, panoramalı İstanbul haritası, 1850, çelikbaskı

adlı kitaplarından yararlanılarak çizilen bu haritalarda Boğaz geçişindeki ve kent içindeki yerlerin Antik dönem isimleri yanında topoğrafyası da verilir.

Barbié du Bocage'nin Boğaz haritası bu tarz haritalar için örnek olarak verilebilir (Resim 18). Bocage ayrıca haritayı yatay olarak tasarlayarak, kuzey yönünün doğuya yönlendirildiği tasarıma boylu boyunca Boğaz'ı da katarak farklı bir uygulama getirir. Bu haritayı örnek alarak çizilmiş sonraki örneklerde de (T. Mollo 1788 [Resim 19], Olivier&Bernard&Sempardiana 1801-1807 [Resim 20]) aynı düzen görülür. Bütün bunlar şehrin ve çevresinin antik karakterini yaşatmayı amaçlayan tasarruflardandır.

XIX. Yüzyıl İstanbul Haritaları

XVIII. yüzyıl sonlarından başlayarak XIX. yüzyılda devam eden küçük boyutlu, daha çok bitkisel motiflerle tasarlanmış barok kıvrımlı zarif kartuşlara sahip

haritalar ayrı bir kategoriye oluşturur. Konu olarak suriçinin işlendiği bu haritalarda, kentteki önemli yapılar işaretlenmiş, açıklamaları da ya harita üzerine gelecek şekilde ya da sayfa kenarına yazılmıştır. J. N. Bellin'in (1764, [Resim 21]), J. Andrews'in (1771, [Resim 22]) haritaları bunlara örnektir.

Küçük boyutlu diğer bir grup ise, XVIII. yüzyılın ilk yarısında alt bölümlerindeki Haliç panoramalarıyla tasarlanan dekoratif haritaların küçük ve daha sade versiyonlarından oluşur (Resim 23).

Sultan III. Selim döneminde (1789-1807) ordunun modernizasyonu çerçevesinde atılan somut adımları temsil eden yapısal örneklerin yavaş yavaş İstanbul silüetinde görülmeye başladığı bir dönemdir. İnşa edilen kışlalar anıtsal boyutlarıyla, kentin silüetini ve sınırlarını değiştirmiş, yeni yerleşimlerin ve yeni mahallelerin oluşumu, İstanbul sınırlarının surdışına taşmasına yol açmıştır. Tüm bu yenilikler özellikle

24- Necip Bey, ilk şehir rehberi, anahtar planı, 1918, renkli taş baskı

25- Bradshaw, demiryolu rehberindeki İstanbul haritası, 1890, taşbaskı

Kauffer haritasından sonra yapılan diğer haritalarda da yıl yıl, yapı yapı izlenebilmektedir.

Özetle XVIII. yüzyılda başlayan Batılılaşma yönündeki eğilimlerin, plan üzerindeki yansımaları genel olarak XIX. yüzyıl haritalarında görülür.

XIX. yüzyıl sonlarında ticaret yapmak amacıyla gelen yabancı şirketlerin ihtiyaçları doğrultusunda yapılmaya başlanan yangın sigorta haritaları ise 1905 ve 1906 tarihlerinde C. Goad ve 1920'li tarihlerden itibaren de J. Pervititch tarafından çizilmiştir. Bunlar, sipariş üzerine, yapılara odaklı olarak yapılmış çok ayrıntılı ve strüktürel bazda profesyonel çalışmalar oldukları için, kentin mimari kimliğini veren önemli belgelerdir.

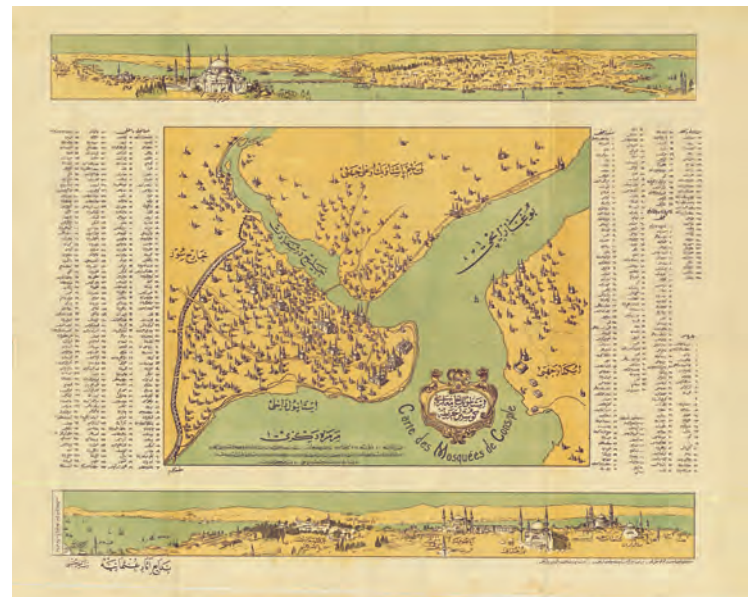
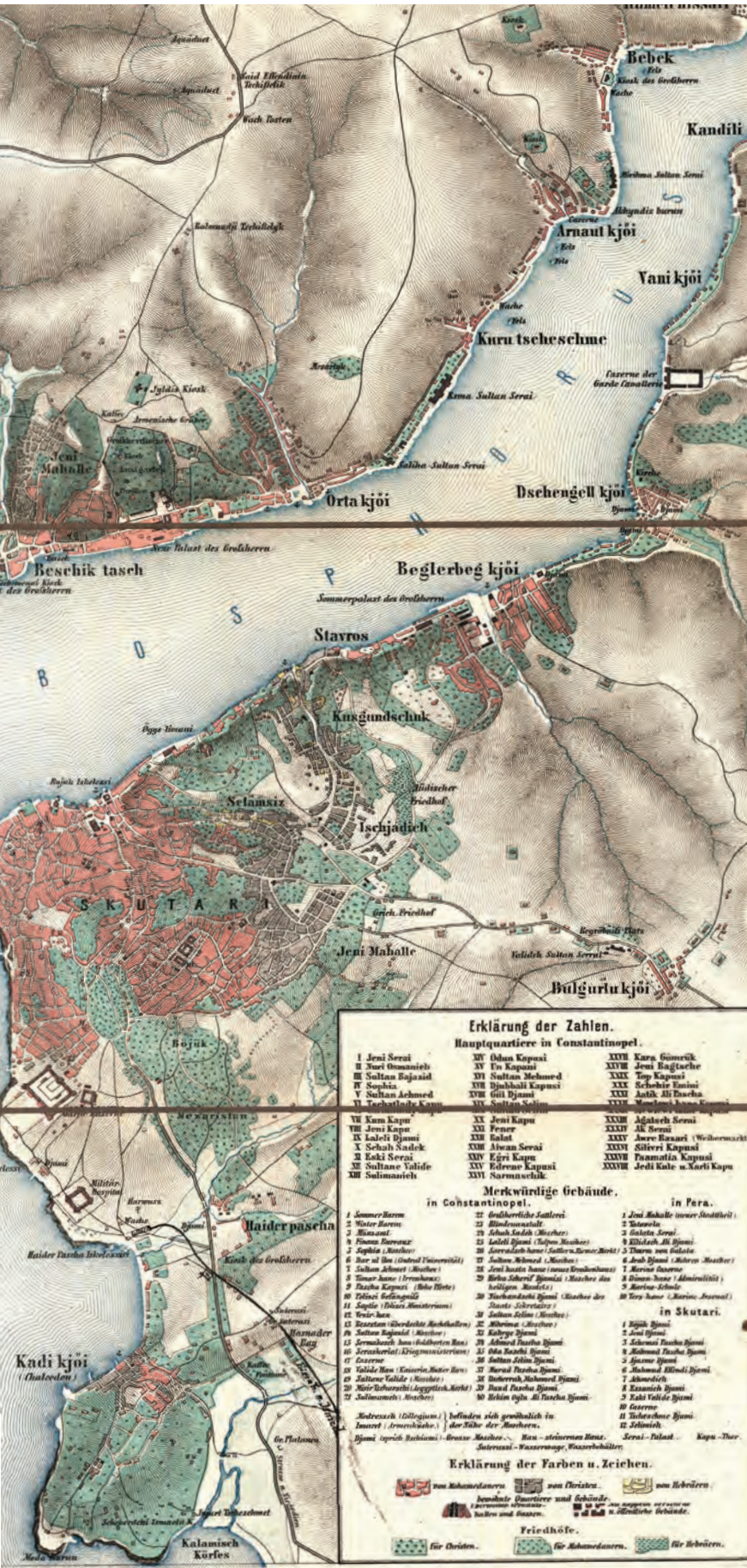
XIX. yüzyılda farklı olarak Türkler tarafından taşbaskı tekniğinde basılmış haritalar ortaya çıkmaya başlar. Bu haritalar genel olarak Mühendishane, Bahriye Mektebi ve Erkân-ı Harbiye matbaalarında basılanlardır. Aralarında, 1918 tarihli İstanbul'un basılı

ilk şehir rehberi Necip Bey paftalarının da bulunduğu bu haritalar önemle belirtilmelidir (Resim 24).

Yerli olsun Batılı olsun artık tasarlanıp basılan her haritada kentsel gelişmenin, yeni mahallelerin, yeni yapı türlerinin, yeni mimari alanların, tramvay ve demiryolu hattının genişlemesi ve gelişmesi izlenebilmektedir. Kısacası gelişen ve genişleyen kentin yeni çehresi haritalarda iki boyutlu olarak karşımıza çıkar. Kentin nesnel boyutlarıyla kavranmasında önemli bir araç olan harita, "dile getiren el" in yaşadığı çağa, çağın tekniğine, estetik beğenisine ve bunlar gibi birçok özelliğe bağlı olarak anlam bulmuştur. Bu haritalardan bazıları haritacısının bazıları ise resmedilenin hikâyesiyle öne çıkmış, kenti görüp çizenlerin yanı sıra hiç görmeden çizenler veya başkalarının çizdiklerini kullananlar da olmuş, süslü ve bezemeli kartuşlarla haritanın bir sanat eseri gibi tasarlandığı örnekler basılmıştır. Zaman değişmiş, teknik farklılaşmış, ama mekân hep

26- J. R. von Scheda, İstanbul'un demografik haritası, Viyana 1869, renkli taşbaskı

27-İstanbul camileri haritası, 1917

aynı kalmış; “Asıl İstanbul” denilen suriçi İstanbul’u ile coğrafi konum olarak Boğaz’ı da içine alan İstanbul haritaları bitip tükenmeyen bir istek ve gökkuşağı andıran farklı tasarımlarla tekrar tekrar resmedilmiştir.

Bir Konu Çerçevesinde Basılmış “Tematik Haritalar”

İstanbul haritaları arasında ayrıca sadece belirli bir temaya yönelik olarak çizilmiş haritalar da vardır. Bu sınıflama basıldıkları zaman değil, günümüzün gözüyle bakıldığında ortaya çıkmaktadır ki en erken tarihlisi 1493 yılına ait, yukarıda bahsi geçen Sultanahmet’teki Güngörmez Kilisesi olarak bilinen yapıya yıldırım isabet etmesini konu alır (Resim 3).

Daha sonra çeşitli yüzyıllarda yapılmış haritalarda bu tarz tematik konularla karşılaşılır; Tomas Lopez’in 1782 yılı yangınlarını gösteren haritası (1783); Luffman’ın İstanbul limanları haritası (1800-1803), Olivier’in Boğaz’ın jeolojik yapısını gösterir haritası (1807, [Resim 20]), G. Bradshaw’ın demiryolu rehberinde yer alan haritası (1889, [Resim 25]), von Scheda’nın kentte yaşayan Müslüman-Hristiyan ve Musevî nüfusun demografisi ve yaşam/yerleşim alanlarına göre yapılmış haritası ki Müslümanlar pembe, Hristiyanlar gri, Musevîler ise sarı renkle boyanmış, ayrıca mezarlıklarda da yine dinlere göre farklı işaretlendirme yapılmıştır (1869, [Resim 26]). Bunların yanında İstanbul’daki camileri gösteren 1917 tarihli harita İstanbul basımlı haritalara örnek olarak verilebilir (Resim 27).